

ऋग्वेद(10:58)માં અચેતન-મનને ચૈતન્ય અર્થે પ્રાર્થના

અપૌરુષેય વેદો ઇશ્વરનું નિઃશ્ચસિત છે. ભારતીય પરમ્પરા મુજબ સૃષ્ટિના પ્રારમ્ભે ઇશ્વરે વેદોનું જ્ઞાન અગ્નિ,વાયુ,સૂર્ય અને અંગિરાને આપ્યું હતું. આ ઇશ્વરીય જ્ઞાનનું વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ દર્શન કર્યું. કાલક્રમે આ મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ વેદના વાહક બન્યા અને તે બધા મંત્રો આપણી વચ્ચે વેદસ્વરૂપે સ્થિર થયા. વેદોમાં ઋગ્વેદ સૌથી પ્રાચીન મનાય છે. તેમાં દશ મંડળો, ૧૦૨૮ સૂક્તો અને ૧૦૫૫૨ જેટલા મત્રો આવેલા છે. ઋગ્વેદના મત્રો ઉપર આચાર્ય ઉદ્દીથ,આચાર્ય સાયણ અને વેંકટમાધવ જેવા પ્રજ્ઞાવાન ભારતીય વિદ્વાનોએ ભાષ્યો રચ્યાં છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન વિન્ટરનિટ્ઝ જેવાએ ઋગ્વેદને તેના વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ પાંચ વિભાગમાં વિભાજિત કર્યો છે. 1 આ વિભાજનની દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદનાં સૂક્તો ઊર્મિકાવ્યો, પ્રાર્થનાકાવ્યો (ઇન્દ્રાદિનાં સ્તુતિ કાવ્યો), તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સૂક્તો, આખ્યાન કે સંવાદસૂક્તો અને ફૂટકાવ્યોમાં વિભાજિત થયેલાં છે. વળી, આ દશેય મંડળોને તેમના દેવતા અને મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓની દૃષ્ટિએ જોઇશું તો, ૨ થી ૭ દરેક મંડળના મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ અનુક્રમે એક જ છે. જ્યારે પહેલા, આઠમા,નવમા અને દશમા મંડળમાં એકાધિક ઋષિઓનું દર્શન છે અને તેમના દેવતાઓની સંખ્યા પણ ઘણી વધારે છે. તેમાં પણ દશમું મંડળ તો ઘણું વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. ઉપર્યુક્ત વિષય વૈવિધ્યવાળા ઋગ્વેદમાં મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ વડે ઇન્દ્ર,અગ્નિ,ઉષા,પર્જન્ય,વિષ્ણુ, અશ્વિનૌ વગેરે અનેક દેવતાઓની પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. અહીં ઋષિઓ ક્યારેક સુખ,સમૃદ્ધિ, સુરક્ષા,અભય,નીરામયત્વ અને વીરપુત્રોની યાચના કરે છે. ઘણીવાર વૃષ્ટિ માટે,પાપશમન માટે,પારિવારિક દુઃખોના નિવારણ માટે પણ પ્રાર્થના કરે છે. બદલામાં ઇન્દ્રાદિ દેવો ઋષિઓની તે- તે પ્રાર્થનાઓ સાંભળીને તેમની ઇચ્છાપૂર્તિ કરે છે એને સુખ પ્રદાન કરે છે.

દશમા મંડળમાં પણ આવી ઘણી પ્રાર્થનાઓ જોવા મળે છે.જેમાં વૃષ્ટિકામના અર્થે ,દુઃસ્વપ્ન નાશ માટે, પાપના નિવારણ માટે ,યક્ષ્મનાશ માટે વગેરે. દશમા મંડળમાં જોવા મળતી અનેક પ્રાર્થનાઓમાં એક પ્રાર્થના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. વર્તમાન સમયમાં તેનાથી કદાચ બહુ ઓછા લોકો વકેફ હશે. પરંતુ હાલના વ્યાધિપીડિત સમાજ માટે આપ્રાર્થના ઘણી ઉપકારક બની રહે તેમ છે. વર્તમાન સમયમાં મનુષ્યનું જીવન અનેક પ્રકારે દોડ-ભાગવાળું બન્યું છે. તેનાથી તે શારીરિક ઉપરાંત માનસિક કષ્ટોનો ભોગ બને છે.

આવા કષ્ટોમાં મનુષ્યનું મન ક્યારેક અકસ્માત (Accident),ક્યારેક ઉચ્ચરક્તપ્રભાવ(blood-presser) કે ક્યારેક અતિ મનોવિચાર(high per Depression)ને કારણે તે અચેતન (unconscious)બની જાય છે. આવા અચેતન મનને પુનઃ ચેતનવંતુ કરવામાટે અહીં મન દેવતાને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. તે મન દેવતાને ઋષિઓએ કરેલી પ્રાર્થના કંઈક આવી છે.

દશમા મંડળના 58મા સૂક્તમાં બન્ધુ,શ્રુતબન્ધુ અને વિપ્રબન્ધુ વગેરે ઋષિઓએ ભેગા મળીને કુલ બાર જેટલા મંત્રોનું દર્શન કર્યું છે. જ્યારે સુબન્ધુ નામના એક ઋષિનું મન તેમના શરીર અને ઇન્દ્રિયોને છોડીને બહાર નીકળી ગયું ત્યારે, તે મનને પુનઃ શરીરમાં પ્રવેશવા પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.² બન્ધુ વગેરે ઋષિઓનું માનવું છે કે, મરણાસન્ન મનુષ્યનું મન શીર્ણ -વિશીર્ણ થઇને અહીં -તહીં ચાલ્યું જાય છે. મન ત્યારે

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સાથે શરીરમાંથી નીકળીને ક્યાંક દૂર -સુદૂરના પ્રદેશોમાં ચાલ્યું જાય છે. તેને પ્રાર્થના પૂર્વક વિનંતી કરવામાં આવે તો તે સુબન્ધુ ઋષિના શરીરમાં પુનઃ પ્રવેશ કરીને તેમને પુનઃ ચેતનાયુક્ત અને સચેત બનાવી શકે છે. ઋષિઓ માને છે કે, તેમનું મન કાં તો, વિવસ્વાનના પુત્ર યમ પાસે, અથવા ચાર દિશાઓમાં, પૃથિવીના કોઈ ખૂણે, પ્રકાશિત જ્યોતિઓમાં, સમુદ્રો પાસે, ઔષધિઓમાં, ઉષાની સમીપ, પર્વતો પાસે, દૂર-સુદૂરના કોઈ પ્રદેશોમાં કે જગતના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પ્રપંચોમાં શીર્ણ - વેશીર્ણ થઈને ચાલ્યું ગયું છે. તેને ઋષિ સુબન્ધુના શરીરમાં પુનઃ પાછા વળવા અને તેને ચૈતન્યમય બનાવવા પ્રાર્થના અનિવાર્ય છે.

આ સૂક્તના પ્રત્યેક મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ ધ્રુવપંક્તિ રૂપે પુનરાવર્તિત થાય છે. એટલે કે, બન્ધુ વગેરે ઋષિઓ મન દેવતાને પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરી છે કે, 'તત્ તે (મનઃ) આવર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ।' અર્થાત્ 'તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.' આ ધ્રુવપંક્તિથી એમ જાણી શકાય કે, ઋષિઓને અતૂટ શ્રદ્ધા અને પોતાની મંત્રશક્તિ ઉપર પૂર્ણ ભરોસો છે કે, મન ચોક્કસ પાછું વળશે અને ઋષિનું શરીર પુનઃ ચેતનવંતુ બનશે.

આમ પણ સમાજમાં જ્યારે મનુષ્ય મરણાસન્ન બને છે ત્યારે તેની શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસના અને ત્વક્ વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાક્ -પાણિ-પાદ, ઉપસ્થ અને પાયુ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો શિથિલ બની જાય છે. ત્યારે એમ મનાય છે કે, તેનો જીવ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં અટક્યો છે. માટે ઇન્દ્રિયોએ પોતપોતાનું સંવેદન ગુમાવી દીધું હોય છે. તેની સાથે સાથે મન અને બુદ્ધિ પણ કાર્યશૂન્ય બની જાય છે. પરંતુ વ્યક્તિનો હૃદયસ્થ આત્મા મન્દગતિએ શ્વસન કરતો હોય છે. આ અવસ્થાને લૌકિકભાષામાં 'અચેન અવસ્થા' કહે છે. જ્યારે વૈદકીય કે Medical language માં તેને COMA = Prolonged unconsciousness કહે છે. દૂકમાં આ અવસ્થાને આજની વ્યવહાર ભાષામાં વ્યક્તિ કોમાં સરી પડ્યો એમ કહેવાય છે. બન્ધુ વગેરે ઋષિઓએ આ કોમાં ગયેલા કે મરણાસન્ન શરીરમાં મનને પુનઃ લાવવા તેને પ્રાર્થના કરી છે. જે નીચે મુજબ મંત્રબદ્ધ થઈ છે.

યત્તે યમં વૈવસ્વતં મનો જગામ દૂરકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ 10 : 58 : 1 ॥³

અર્થાત્ ' હે મિત્રમાણ પુરુષ આ તમારું મન દૂર-સુદૂર વિવસ્વાનના પુત્ર યમ તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.'

આ પ્રથમ મંત્રમાં બન્ધુ વગેરે ઋષિઓએ કોઈક વખત અચેતન બનેલા સુબન્ધુ ઋષિને જોયા હશે. તેમને એમ અચેતન મનવાળા જોઈને તેમના તે અચેન નમનને પુનઃ ચેતનવંતુ કરવા આ મંત્રો વડે મન દેવતાએ પ્રાર્થના કરી હશે. તેઓ ત્યાં કહે છે કે, હે મિત્રમાણ એવા સુબન્ધુ ઋષિ તમારું તે મન વિવસ્વાનના પુત્ર યમ પાસે ચાલ્યું ગયું છે. તે દૂર-સુદૂર ગયેલા મનને અમે તમારા શરીર રૂપી નિવાસમાં દીર્ઘકાલ માટે જીવવા અમે પાછું વાળીએ છીએ. અહીં પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો મન યમ પાસે ગયું છે. યમ પાસે ગયેલા મનને પાછું લાવવું એટલું સહેલું નથી. કેમ કે, યમ તો સાક્ષાત્ મૃત્યુના દેવ છે. તેમ છતાં ઋષિઓને પોતાની પ્રાર્થનામાં અતૂટ શ્રદ્ધા અને મંત્રશક્તિમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેથી તેમણે પોતાની પ્રાર્થના પુનઃ પુનઃ દોહરાવીને પણ મનને પાછું વળવા આજીજી કરી છે. તેમની આ પ્રતહમ મંત્રની પ્રાર્થનાને જોતાં એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે, યમ પાસે ગયેલા મનને પણ પાછું વાળી શકાય છે.

યત્તે દિવં યત્પૃથિવીં મનો જગામ દૂરકમ્ ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 2 ॥

अर्थात् ‘ हे सुबन्धु ! જે તમારું મન પૃથિવી અને આકાશ તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં બન્ધુ વગેરે ઋષિઓનું માનવું છે કે, સુબન્ધુ ઋષિનું મન પૃથિવી અને આકાશના કોઈ દૂરના ભાગમાં ચાલ્યું ગયું છે. તેને પુનઃ પાછું બોલાવવા તેઓ એને પ્રાર્થના કરે છે. અહીં તાત્વિક રીતે જોઈશું તો ઋષિઓએ સૌપ્રથમ પંચ મહાભૂતોમાંથી પૃથિવી અને આકાશ નામનાં બે મહાભૂતોને વિનંતી કરી છે. મનુષ્યના શરીરની ઉત્પત્તિ પંચ મહાભૂતોમાંથી થઈ છે એ દૃષ્ટિએ સૌપ્રથમ પંચ મહાભૂતોમાં ગયેલા તે મનને પાછા વળવાની પ્રાર્થના કંઈક વિશેષ તર્કસમ્બંધી લાગે છે.

यत्ते भूमिं चतर्भृष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 3 ॥

अर्थात् ‘ हे सुबन्धु ! જે તમારું મન ચારેય દિશાઓમાં ફેલાયેલી પૃથિવી તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં બન્ધુ વગેરે ઋષિઓનું માનવું છે કે, સુબન્ધુ ઋષિનું મન ચારે દિશાઓમાં ફેલાયેલી પૃથિવીના કોઈ દૂરના ભાગમાં ચાલ્યું ગયું છે. તેને પુનઃ પાછું બોલાવવા તેઓ એને પ્રાર્થના કરે છે. અગાઉના મન્ત્રમાં પૃથિવીનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી અહીં પૃથિવી જે જે દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે તે તે દિશાઓની વાત કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ ચારેય દિશાઓમાં ફેલાયેલી પૃથિવીના અંતરાલ સુધી ચાલ્યા ગયેલા સુબન્ધુ ઋષિના મનને પાછા વળવા અહીં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. ઋષિઓ પૃથિવી કે તેને સમ્બંધી કોઈ દિશાના સ્થાનને પણ છોડવા માગતા નથી. આથી તેમણે અહીં ‘चतुर्दिक्षु भ्रशो यस्याः सा’ એટલે કે, ‘ચારેય દિશાઓમાં જે ફેલાયેલી છે તે પૃથિવીના કોઈ ભાગમાં ગયેલા મનને પુનઃ પાછા વળવા પ્રાર્થના કરે છે.

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 4 ॥

अर्थात् ‘ हे सुबन्धु ! જે તમારું મન પ્રકૃષ્ટ એવી ચાર મહાદિશાઓમાં ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓ મનને ચાર મહાદિશાઓમાં ચાલ્યું ગયેલું માને છે. પૃથિવી અને આકાશ, પૃથિવીની ચાર દિશાઓ અને પુનઃ ચાર મહા દિશાઓના કોઈ દૂરના ભાગમાં ચાલ્યા ગયેલા મનને પુનઃ પાછું બોલાવવા તેઓ પ્રાર્થના કરે છે. આ વાત પ્રથમ નજરે થોડી પુનરાવર્તનવાળી લાગે છે. પરંતુ એવું નથી. પહેલાં જે ચારેય દિશાઓની વાત કરી તે પૂર્વ, પશ્ચિમાદિ દિશાઓની વાત હતી. જેનાથી મનુષ્ય સર્વકાલ સુપરિચિત અને નજીક છે. પરંતુ જે મહાદિશાઓ છે તે બે દિશાઓની વચ્ચેના ખૂણાની વાત છે. જેને આપણે દિગંતરાલ કહીએ છીએ તે મહાદિશાઓ છે. જેના ખૂબ ઊંડા પ્રદેશોથી આપણે નહિવત પરિચિત છીએ. આમ, ઋષિ પૃથિવી, તેની દિશાઓ અને મહાદિશાઓ દરેક સ્થાને ગયેલા સુબન્ધુ ઋષિના મનને પાછું વળવા પ્રાર્થના કરે છે.

यत्ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 5 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું મન જળવાળા અર્ણવ- સમુદ્ર તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓ માને છે કે, સુબન્ધુ ઋષિનું મન જેમાં જળ ભરેલું છે તેવા અર્ણવ – (અર્ણાસ્યુદકાનિ તદ્વન્તં અર્ણવમ્) અર્થાત્ સમુદ્ર તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તેને પુનઃ પાછું બોલાવવા તેઓ એને પ્રાર્થના કરે છે. અહીં આપણે પુનઃ એકવાર પંચ મહાભૂતોમાંના એક તત્ત્વ જળ વિશે ઋષિઓએ કરેલી પ્રાર્થના જોઈ શકીએ છીએ.

યત્તે મરીચીઃ પ્રવૃતો મનો જગામ દૂરકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ 10 : 58 : 6 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું મન વેગથી જતી દિપ્તીઓ તરફ દૂર-સુદૂર ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં બન્ધુ વગેરે ઋષિઓનું માનવું છે કે, સુબન્ધુ ઋષિનું મન વેગથી જતી તેજોમય દિપ્તીઓ તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તેને તે તેજોમય દિપ્તીઓમાંથી પુનઃ પાછું બોલાવવા તેઓ પ્રાર્થના કરે છે. આ તેજોમય દિપ્તીઓ પણ પંચમાહભૂતોનું જ એક મહાભૂત છે. ઋષિઓની કોઈક વિશેષ દૃઢ માન્યતા કે મનોદૃષ્ટિ હશે કે, શીર્ણ વિશીર્ણ થયેલું મન ક્યાંક પંચ મહાભૂતોમાં રમમાણ હશે. તેને તે - તે સ્થાનેથી પાછા વળવા તેમણે આ વિનય અને આગ્રહ પૂર્વકની તેમજ પુનઃ પુનઃ પુનરાવર્તિત થતી પ્રાર્થના કરી છે.

યત્તે અપો યદોષધીર્મનો જગામ દૂરકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ 10 : 58 : 7 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું મન જળ અને ઔષધિઓ તરફ દૂર-સુદૂર ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓનું માનવું છે કે, ઋષિનું તે મન જળ અને ઔષધિઓ તરફ ચાલ્યું ગયું છે. આ જળ પણ પંચમાહભૂતોનું જ એક મહાભૂત છે. વળી, ઔષધિઓને સૂંઘવાનું કાર્ય ઘ્રાણેન્દ્રિય કરે છે. આથી આ બાબત પણ જ્ઞાનેન્દ્રિય સમ્બન્ધી જ થઈ. આથી ઋષિઓ કહે છે કે, ઔષધિઓમાં સ્થિર થઈને બેઠેલા હે મન ! તમે પુનઃ અમારા સુબન્ધુ ઋષિના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને ચૈતન્યવાળું કરો.

યત્તે સૂર્ય યદુષસં મનો જગામ દૂરકમ્ ।

તત્ત આ વર્તયામસીહ ક્ષયાય જીવસે ॥ 10 : 58 : 8 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું મન સૂર્ય અને ઉષા તરફ દૂર-સુદૂર ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓનું માનવું છે કે, ઋષિ સુબન્ધુનું તે મન સૂર્ય અને ઉષા તરફ ચાલ્યું ગયું છે. આ સૂર્ય અને ઉષા બન્ને પણ પંચમાહભૂતોનાં જ તત્ત્વો છે. ઋષિઓએ જેટલા જેટલા તેજોમય, પ્રભાચુક્ત અને ચેતનવંતા તત્ત્વો છે તે દરેક સ્થાનેથી મનને પાછું વળવા પ્રાર્થના કરી છે. વળી વેદનાં સૂક્તોમાં સૂર્યની પહેલાં પૂર્વ દિશામાં પ્રગટ થતી ઉષાનો સૂર્ય સાથે ધનીષ્ટ અને વિશિષ્ટ નાતો છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણોની અતિશીઘ્ર ગતિ છે તેમ મનની પણ તીવ્રગતિ વાળું છે. આ દૃષ્ટિએ મન કદાચ પોતાના જેવા શીઘ્રગામી કિરણોવાળા સૂર્ય

કે ઉગતાની સાથે જ દિશાઓને રક્ત લાલીમાથી ભરી દેતી ઉષા પાસે પહોંચી ગયું હોય તો ત્યાંથી પણ તેને પાછા વળવા પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 9 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું મન મોટા પર્વતો તરફ દૂર-સુદૂર ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓનું માનવું છે કે, ઋષિ સુબન્ધુનું તે મન મોટા પર્વતો તરફ દૂર-સુદૂર ચાલ્યું ગયું છે. ઋષિઓનું માનવું છે કે, ઋષિનું મન અચલત્વ ધારણ કરેલા અને દ્રવ્યનિધિ એવા મોટા પર્વતો ચાલ્યું ગયું હશે. માટે તેને ત્યાંથી પણ પાછું બોલાવવા પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 10 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું મન આ વિશ્વ કે જગત તરફ દૂર-સુદૂર ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓનું માનવું છે કે, ઋષિ સુબન્ધુનું મન આ વિશાળ વિશ્વ કે જગતની તરફ ચાલ્યું ગયું છે. વિશ્વ અને જગત એવા બે શબ્દો પ્રયોજીને ઋષિઓ અત્યંત દૂરના પદાર્થો ગયેલા મનની વાત કરે છે. વિશ્વ એટલું અનંત અને અપાર છે કે, તેના કોઈ એક ખૂણે કે દિશામાં ઋષિનું મન ચાલ્યું ગયું છે. તેને વિશ્વના વિશાળ ફલકમાંથી પણ પાછા વળવા પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે, તે આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે પાછું વળે.

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 11 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું આ મન અત્યંત દૂરના પ્રદેશો તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓ એમ માને છે કે, ઋષિ સુબન્ધુનું મન અત્યંત દૂરના પ્રદેશો તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તેને તે તે દૂરના પ્રદેશોમાંથી પાછા વળવા અને ઋષિના અચેતન શરીરમાં પુનઃ પ્રવેશ કરી તેમને ચૈતન્યયુક્ત બનાવવા વિનંતી કરે છે.

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ 10 : 58 : 12 ॥

અર્થાત્ ‘ હે સુબન્ધુ ! જે તમારું આ મન ભૂતકાલિક અને ભવિષ્યકાલિક જે કોઈ પ્રપંચાત્મક જગત તરફ ચાલ્યું ગયું છે. તે તમારા મનને આ પૃથિવી લોકમાં તમારા નિવાસ માટે અને દીર્ઘકાલિક જીવન માટે અમે પાછું વાળીએ છીએ.’

આ મન્ત્રમાં ઋષિઓ એમ માને છે કે, ઋષિ સુબન્ધુનું મન ભૂતકાલિક અને ભવિષ્યકાલિક જે કોઈ પ્રપંચાત્મક જગત તરફ ચાલ્યું ગયું છે. આચાર્ય સાયણ પણ ભાષ્યમાં આ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે કે,⁴ ઋષિનું તે મન ભૂતકાલિક અને ભવિષ્યકાલિક જે કોઈ પ્રપંચાત્મક જગત તરફ ચાલ્યું ગયું છે તેને કારણે

વર્તમાનથી પૃથક થઈ ગયું છે. એટલે કે, તેણે બધી જ ઇન્દ્રિયો સાથેનો વર્તમાન વ્યવહાર છોડી દીધો છે અને તે ક્યાંક અન્યત્ર ચાલ્યું ગયું છે. આ વાતને માનવના દોડભાગવાળા જીવન સાથે જોડીશું તો, મનુષ્ય તે સમયે પણ આજની જેમ વ્યવહાર જગતના અનેક પ્રપંચોમાં અટવાયેલો હતો. તેનાં તે તે કાર્યોને લીધે તેનું મન અનેક રીતે ક્ષુબ્ધ અને વિહવળ રહેતું હશે. જેને લીધે તે આવી અચેત અવસ્થાવાળું બન્યું છે. તેને પુનઃ શરીરમાં પાછું વળવા અને પૂર્વવત કાર્યરત થવા માટે ઋષિઓએ આ પ્રાર્થના કરી છે.

અન્તતોગત્વા એમ કહી શકાય કે, મરાણાસન્ન મનુષ્યની આ મૃતાવસ્થા તો નથી જ. પરંતુ વ્યક્તિની આ અચેત અવસ્થાને ઇન્દ્રિયો સાથે મન શરીરમાં પુનઃ પ્રવેશ કરે, તેનું પ્રસ્થાપન અને પ્રત્યાવર્તન થાય તો જ દૂર કરી શકાય. આમ થાય તો જ મનુષ્ય પુનઃ ચૈતન્યયુક્ત બની સુખેથી દીર્ઘકાલ સુધી જીવી શકે છે. વેદના ઋષિઓ આ વાત ભલી ભાતી જાણતા અને માનતા હતા કે, મરાણાસન્ન મનુષ્યને પુનઃ ચૈતન્યયુક્ત બનાવવાની કોઈ વૈજ્ઞાનિક અગમ્ય પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે જ આ મન્ત્રો ‘મનદેવતા’ને ઉદ્દેશીને ઉચ્છરવામાં આવ્યા છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન્ ગ્રિફીથ પણ આ વાતને સ્વીકારતાં લખે છે કે,⁵ “The hymn is an address to recall the fleeting spirit(Mind) of a man at the point of Death.” અર્થાત્ ‘આ મન્ત્રો અચેતન અવસ્થાએ ગયેલા મનુષ્યના મનને પાછું વાળવા માટે ઉચ્ચારાયા છે.’ આ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન્ પણ આ મનને ચૈતન્યયુક્ત બનાવનારા મન્ત્રો અને ભારતીય ભાષ્યકારોના મતને સ્વીકારે છે. આજના સમયમાં મન અચેતન બનવાના અર્થાત્ coma= unconsciousness ના અનેક બનાવો સમાજમાં બને છે ત્યારે વેદનું આ સૂક્ત તેના ઉપાય રૂપે અનેકઘણું ઉપયોગી બની શકે છે. તેના ઉપયોગથી આપણે અચેતન બનેલા મનને પુનઃ ચૈતન્યયુક્ત બનાવી શકીએ છીએ એ વાત બંધુ વગેરે ઋષિઓએ કરેલા આ સૂક્તના વિનિયોગ અને તેમણે મેળવેલી સફળતાથી સર્વથા ચરિતાર્થ થાય છે.

સંદર્ભગ્રંથો

- I. ગુજરાત આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ અને ‘વેદસભા’ કોચરબ આશ્રમ, પાલડી, અમદાવાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે આયોજિત ‘વેદની વૈશ્વિક પ્રાર્થનાઓ’ વિષયક રાષ્ટ્રિય પરિસંવાદમાં પ્રસ્તુત કરેલ શોધપત્ર. તા. 26 જુલાઈ 2017.
- II. વૈદિક સૂક્તસંગ્રહ: સમ્પાદક: ડૉ. વસન્તકુમાર ભટ્ટ, પ્રકાશક: સરસવતી પ્રકાશન, અમદાવાદ, સન્ – 2008-09, પૃ. 27
- III. ઋગ્વેદ: સમ્પાદકો: વસન્તકુમાર ભટ્ટ અને કે.વી.મહેતા, પ્રકાશક: સરસવતી પ્રકાશન, અમદાવાદ, સન્ – 2008-09, પૃ. 349 તત્ર - સૂક્ત: 10:58 - ઋગ્વેદના સર્વ સ્વીકૃત ભાષ્યકાર આચાર્ય સાયણ પણ તેમના ભાષ્યમાં આ જ વાત લખે છે કે, બન્ધ્વાદયઃ ઝષયઃ સુબન્ધુદેહાન્નિર્ગતસ્યેન્દ્રિવર્ગસહિતસ્ય મનસઃ પુનસ્તસ્મિપ્રવેશનાર્થમિદં સૂક્તં દૃષ્ટ્વાજપન્ । અતસ્તે સ્યર્ષયઃ । પ્રતિપાદ્યત્વાદાવર્તનં મન એવ દેવતા ॥
- IV. ઋગ્વેદ: સમ્પાદકો: વસન્તકુમાર ભટ્ટ અને કે.વી.મહેતા, પ્રકાશક: સરસવતી પ્રકાશન, અમદાવાદ, સન્ – 2008-09, પૃ. 351

- V. ऋग्वेदः सम्पादकोः वसन्तकुमार ભટ્ટ અને કે.વી.મહેતા, પ્રકાશકઃ સરસવતી પ્રકાશન, અમદાવાદ, સન્ - 2008-09, પૃ. 356 તત્ર - હે સુબન્ધો યત્તે મનઃ ભૂતં ચ ભવ્યં ચ ઇત્યનેન ભૂતભવ્યાત્મકવ્યતિરેકેણ કસ્યચિદભાવાદ્વર્તમાનસ્ય પૃથગેવાભિધાનાત્ કૃત્સ્નં પ્રપંચમુક્તં ભવતિ । તત્ર સર્વત્ર ગતં મનો જીવનાય નિવાસાય ચાવર્તયામઃ॥
- VI. Hymns of the Rgveda: translation in English By: R.T.H. Griffith, Publication: Chaukhamba prakashan Varanasi, A.D. 19. Page. 441.

*****

પ્રા. ડૉ. મહેશકુમાર એ. પટેલ
સંસ્કૃત વિભાગ અધ્યક્ષ
ગુજરાત આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ
અમદાવાદ

Copyright © 2012 - 2019 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat